

KRYSTIAN HEFFNER

Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamieckiego w Katowicach
Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN w Warszawie

PROBLEMATYKA ZWIĄZANA Z PROCESAMI SEMIURBANIZACJI W WOJ. OPOLSKIM

Abstract: Problems Connected with Semiurbanisation Processes in the Opole Voivodship. Paper shows the discussion on characteristic features of urbanisation process in rural areas which should be summarized as *semiurbanisation*. It also discuss research and scientific roots of the term *semiurbanisation* in economic and social geography, regional and rural policy as well as in local studies. Special attention have been paid to genesis of urbanisation process in rural areas of Opole Silesia and its evolution till the period of economic transformation in Poland. Spatial diffusion of suburbanisation and semiurbanisation processes in the region is also analysed. The paper tries to define as much the term semiurbanisation fits to very characteristic features and advances of urbanisation process in Opole Silesia during the period of transition in Poland.

Wprowadzenie

W opracowaniu przedstawiono dyskusję nad charakterystycznymi cechami, które można nazwać łącznie *semiurbanizacją*, genezę zjawisk urbanizacyjnych na obszarach wiejskich Śląska Opolskiego, ich zaawansowanie oraz ewolucję. Odniesiono się również do adekwatności tego terminu do procesów urbanizacyjnych wsi w woj. opolskim, zachodzących w latach 90. i później.

Przemiany strukturalne w osadnictwie wiejskim Opolszczyzny były wielokrotnie przedmiotem dogłębnych studiów w literaturze geograficznej, socjologicznej i ekonomicznej, przede wszystkim w latach 60. i 70.¹ Szczególną uwagę zwracano na charakterystyczne, dla regionu, silnie zaawansowane zmiany urbanizacyjne na wsi. Jeśli jednak nie budził wątpliwości ich charakter suburbanizacyjny w otoczeniu Opola i większych

¹ Warto przypomnieć m.in takie prace, jak.: *Problemy ewolucji...*, 1966; *Problemy osadnictwa...*, 1971; Rajman (1964, 1965, 1983); Kania (1963, 1964, 1966); *Struktury...*, (1971); Golachowski (1967, 1969b); Mikołajewicz (1973); Tkocz (1982); Hornig (1973); Szczygielski (1974); Miszewska (1975); Jakubowicz (1977); Zagożdżon (1987); Heffner (1987, 1991) i in.

miast schodniej części Opolszczyzny, to zaawansowanie tych zjawisk oraz ich odrębności o charakterze społeczno-kulturowym, zauważone w szerokiej strefie obszarów wiejskich powiązanych z aglomeracją opolską, skłoniły do nazwania ich semiurbanizacją². Jak się później okazało w innych częściach Polski (również Europy – m.in. w Słowenii, Austrii, Niemczech, Czechach, Węgrzech i Słowacji), przede wszystkim południowej i południowo-wschodniej, stwierdzono analogiczny, lub podobny przebieg tych procesów.

1. Ewolucja terminologii związanej z urbanizacją wsi

Zjawiska urbanizacyjne coraz szerzej i intensywniej wkraczają na obszary wiejskie silnie je różnicując pod względem ekonomiczno-społecznym i przestrzennym. Osiedla wiejskie poddane takim przeobrażeniom upodobniają się stopniowo do miast (*continuum miejsko-wiejskie*). Powstające masowo na wsi nowe formy przestrzenne (zabudowa mieszkaniowa, sieci infrastruktury technicznej, zabudowa usługowa), społeczne (styl życia) i kulturowe (zachowania), a często również ekonomiczne, wraz z towarzyszącymi im procesami i zjawiskami, są przedmiotem poszukiwania i dyskusji nad obejmującymi je pojęciami.

W kontekście obszarów wiejskich procesy urbanizacyjne są definiowane zwykle trzema terminami – *suburbanizacja*, *semiurbanizacja* i *deruralizacja*. Przez długi czas urbanizację wsi rozpatrywano jako bezpośrednią konsekwencję procesu industrializacji. Później zwrócono też uwagę na procesy modernizacyjne, przypisując im rolę czynnika przemian strukturalnych poza obszarami miast. Tradycyjnie, *urbanizacja wsi* jest traktowana jako „proces upodobniania się wsi do miast, który ma doprowadzić, według różnych koncepcji, do zatarcia różnic między miastami i wsiami w bliżej nieokreślonej przyszłości i zakresie”, lub też jako „przemiany zdążające do wyrównywania się dysproporcji w warunkach i sposobie życia między wsią a miastem, przyjmując zwykle różne aspekty tego procesu: funkcjonalny, ekologiczny, społeczno-zawodowy, społeczno-kulturowy, ekonomiczny, krajobrazowy itd.”³

Tak rozumiana urbanizacja wsi nazywana jest *suburbanizacją*. Termin ten określa więc przemiany urbanizacyjne wsi leżących w strefach podmiejskich, z czasem wchłanianych przez miasto⁴. Trzeba zauważyć, że włączenie zurbanizowanych obszarów wiejskich (wsi) w formalną strukturę miast dokonywało się i dokonuje w różnym tempie i na zróżnicowanych zasadach, odmiennych w poszczególnych krajach, a nawet okresach. Dlatego często zdarza się, że w układach miejskich znajdują się obszary nie w pełni zurbanizowane, a poza obszarami administracyjnymi miast wsie całkowicie zurbanizowane, różniące się od nich tylko statusem formalnym.

² Gołachowski (1967).

³ Rakowski (1975).

⁴ Prochownikowa (1975); podobnie również Berezowski (1976); Czyżewski (1986); Jakóbczyk-Gryszkiewicz (1995) i in.

W takim kontekście przyjmuje się, że suburbanizacja jest jedną z historycznych faz procesu urbanizacji, która poprzedza *dezurbanizację* i *reurbanizację* miast⁵. Genezę tego zjawiska sytuowano w okresie rewolucji przemysłowej XIX i początkach XX w., łącząc je z gwałtownym, przestrzennym rozwojem miast (inwazja miast na otaczające obszary wiejskie). Wchłaniały one stopniowo sąsiadujące wsie, w konsekwencji rosnącego zagęszczenia, związanego z koncentracją przemysłu i ludności⁶. Absorbowały również coraz szerzej i na masową skalę zasoby siły roboczej z obszarów wiejskich. Suburbanizacja w takim ujęciu wiąże się ściśle z fordowskim paradygmatem rozwoju, z pojęciem „społeczeństwa industrialnego”, a w Europie najintensywniej ujawniła się w połowie XX w.⁷

Spowolnienie tego procesu („rozlewania się” miast na obszary wiejskie) nastąpiło w latach 70., w wyniku światowego kryzysu gospodarczego, który skutkowało stagnacją i upadkiem wielu okręgów przemysłowych, szczególnie monofunkcyjnych lub opierających się na tradycyjnych gałęziach przemysłu. Spośród licznych, niekorzystnych zjawisk społeczno-gospodarczych najistotniejsze znaczenie miał wzrost bezrobocia i powrotny odpływ części uwolnionej siły roboczej na wieś (przejście suburbanizacji w fazę dezurbanizacji). Najczęściej uznaje się ten etap za przejściowy do zjawisk nazywanych reurbanizacją (odpowiada im postfordowski paradygmat rozwoju związany z pojęciem „społeczeństwa postindustrialnego”). Charakterystyczną cechą jest intensywny wzrost sektora usługowego (także na obszarach wiejskich) oraz przejście od układów hierarchicznych w organizacji państwa, gospodarki i społeczeństwa do struktur poziomych, często sieciowych, charakteryzujących się dużą elastycznością⁸. W efekcie pojawiają się nowe zjawiska przeobrażające przestrzeń społeczno-kulturową, gospodarczą oraz geograficzną obszarów wiejskich – wielokierunkowość i zmiany natężenia procesów migracyjnych, szybka tercjalizacja gospodarki i wzrost udziału usług wyższego rzędu, reorganizacja przestrzeni (obszary metropolitalne, strefy podmiejskie, sformalizowane struktury regionalne), struktury klastrowe czy lokalne zespoły osadnicze. W tej fazie zmian na wsi ożywienie społeczno-gospodarcze jest silnie stymulowane koncepcją rozwoju wielofunkcyjnego, a nawet zrównoważonego i trwałego⁹, która obejmuje również wsie przekształcone w procesie suburbanizacji.

Inna jest geneza pojęcia *semiurbanizacja*. Zwykle łączy się je z badaniami procesów urbanizacyjnych, prowadzonymi w latach 60. przez Golachowskiego, właśnie na Śląsku Opolskim. Już wówczas środkowa i wschodnia część regionu charakteryzowała się masowymi dojazdami do pracy do licznych ośrodków miejskich oraz masowo występujących zakładów przemysłowych zlokalizowanych na wsi¹⁰. W dużej części wsi,

⁵ Broł (1996).

⁶ Golachowski (1965).

⁷ Czarnecki (2007).

⁸ Między innymi Gorzelak (2003).

⁹ Por. też Heffner (1999, 2001).

¹⁰ Warto wspomnieć o wyjątkowo licznych, dużych zakładach przemysłowych zlokalizowanych na wsi: huty szkła i porcelitu (Tułowice, Murów, Jedlicze), zakłady przemysłu metalowego (Osowiec Śląski,

często oddalonych od większych miast (przede wszystkim Opola, ale i Kluczborka, Kędzierzyna, Strzelec Opolskich), funkcja mieszkaniowa wyparła, lub wypierała funkcję rolniczą. Nowe formy zjawisk urbanizacyjnych ujawniały się przede wszystkim w zewnętrznych strefach aglomeracji miejskich, w licznie wówczas powstających, złożonych formach osadniczych, a także w obrębie osiedli przemysłowo-mieszkaniowych zlokalizowanych na obszarach wiejskich z dala od większych miast (tzw. zespoły produkcyjno-osadnicze)¹¹. Termin *semiurbanizacja* odnosi się do stref, w których wpływ miasta, przy postępującym procesie urbanizacji, nie obejmuje całych osiedli wiejskich, które w części zachowują tradycyjne cechy wsi. Nie dochodzi więc do całkowitego zurbanizowania (np. zaniku typowej, wiejskiej zabudowy zagrodowej), a formy miejskie i wiejskie, najczęściej wzajemnie się przenikają i współwystępują ze sobą. Jest to częściowa urbanizacja wsi, która nie musi prowadzić do pełnego „umiastowienia” osiedla wiejskiego (a więc suburbanizacji, jeśli nie dochodzi do włączenia obszaru wiejskiego w strukturę administracyjną miasta). Proces tego typu nazwano *semiurbanizacją*¹².

Do istoty pojęć *suburbanizacja* i *semiurbanizacja* nawiązuje termin *deruralizacja*, zastosowany w Polsce w latach 70. jako ich swoista alternatywa¹³, obejmująca w szerszym zakresie przeobrażenia społeczno-gospodarcze wsi. Oznacza on stopniowe przekształcenie się, a nawet zanik cech, charakterystycznych dla osad wiejskich w stosunkach demograficzno-zawodowych, funkcjach, w strukturze zainwestowania, morfologii osadniczo-agrarnej oraz w zatracaniu przez poszczególne wsie ich piętna oryginalności i odrębności¹⁴. Zakres tych pojęć jest podobny w sferze ekonomicznej (m.in. wzrost aktywności grupy poprodukcyjnej, zmiany struktury zatrudnienia ludności, wzrost aktywności w działalnościach pozarolniczych), przestrzennej (m.in. nowe budownictwo, oparte na projektach typowych, zanik zabudowy drewnianej i wprowadzanie materiałów ognioodpornych (...), zwiększanie się liczby izb i ich właściwe rozplanowanie, czy rozbudowa urządzeń instalacyjno-sanitarnych¹⁵). Procesy opisywane tym terminem nie są jednak jednoznaczne z przekształceniem przestrzeni wiejskiej w miejską, nie ma więc bezpośredniej analogii do pojęcia urbanizacji wsi. Deruralizacja odnosi się głównie do procesu modernizacji wsi, a intensywność przeobrażeń i ich stan odpowiada zarówno suburbanizacji, jak i semiurbanizacji (w tym także strefy podmiejskiej). Jest to termin szerszy, dotyczący dużej części przemian społeczno-ekonomicz-

Zagwizdzie, Dobrzeń Mały, Skorogoszcz, Łambinowice), kamieniołomy (Gracze, Sławniowice, Kotlarnia), przemysł cementowo-wapienniczy (Góraźdże, Przywory Opolskie, Tarnów Opolski, Rozmierka), przemysł drzewny (Popielów, Pokój, Jełowa, Szymiszów, Suchy Bór), włókienniczo-odzieżowy (Dylaki, Korfantów), cukrowniczy (Polska Cerekiew) i wiele in.

¹¹ Por. m.in. Zagożdżon (1964, 1966, 1971); Golachowski (1969b); Nawrocki (1971).

¹² Golachowski (1965), s. 56. W literaturze przedmiotu termin ten jest dosyć powszechnie stosowany przez innych badaczy, por. np. Czyżewski (1986) i in.

¹³ Prochownikowa (1975).

¹⁴ Fondi (1968); za: Czarnecki (2007).

¹⁵ Prochownikowa (1975).

nych na wsi (m.in. profesjonalizacja zawodu rolnika, modernizacja obszarów wiejskich, różnicowanie się struktury funkcjonalnej wsi, postęp cywilizacyjny i technologiczny)¹⁶.

Jeśli pojęcia *suburbanizacji* i *deruralizacji* w odniesieniu do obszarów wiejskich można względnie łatwo określić współczesnym zakresem znaczeniowym, to termin *semiurbanizacja* jest o wiele bardziej niedookreślony i wydaje się opisywać pewien przejściowy stan wsi, w którym znajduje się przez dłuższy lub krótszy czas. Przekształca się w osiedle wiejskie całkowicie zurbanizowane i zostaje włączona do miasta, lub jeśli nie, wchodzi w fazę suburbanizacji, albo zachowuje część typowych funkcji wiejskich i staje się wsią wielofunkcyjną.

2. Semiurbanizacja na Śląsku Opolskim

Współczesną sieć osiedli wiejskich Opolszczyzny tworzy ponad 950 wsi. Przeważają jednostki relatywnie duże (średnia wielkość wynosi 540 mieszkańców (2007 r.), podczas gdy dla całej Polski wskaźnik ten wynosi 210 osób; ok. 13% wsi opolskich liczy powyżej 1000 mieszkańców).

Jak już wspomniano, dla określenia zjawisk urbanizacyjnych charakterystycznych dla Śląska Opolskiego, już w latach 60. sformułowano kilka terminów dosyć dobrze oddających ich swoistą odrębność¹⁷. Jeśli proces przemian społeczno-gospodarczych i morfologicznych wsi niekoniecznie prowadzi do całkowitej urbanizacji (rozumianej jako przyłączenie osiedla wiejskiego do miasta lub jako metamorfoza wsi w ośrodek miejski) to określono go jako semiurbanizację. Powstająca forma osadnicza nie mieści się ani w pojęciu tradycyjnej wsi chłopskiej ani miasta, ponieważ przekształcenia funkcji, struktury społeczno-zawodowej i form zagospodarowania przestrzennego nie prowadzą do rozwoju układu o charakterze miejskim¹⁸.

Częściowy charakter procesu urbanizacyjnego dotyczy zarówno funkcji tych osiedli (zachowanie funkcji rolniczej), jak i struktury społeczno-zawodowej ich mieszkańców (relatywnie niski poziom wykształcenia) oraz form przestrzennego zagospodarowania (układy proste lub złożone). Jeśli bowiem przez miasto rozumie się osiedle koncentrujące większą liczbę różnych, wyspecjalizowanych instytucji gospodarczych i społecznych o szerokim zasięgu oddziaływania, to osiedla tego rodzaju mają funkcje bardziej jednostronne (np. tylko przemysłowe, mieszkaniowe lub usługowe o lokalnym zasięgu), z zachowaniem funkcji rolniczej przynajmniej w pewnym zakresie. Również ich struktura społeczno-zawodowa jest raczej jednorodna, ponieważ w odróżnieniu od ośrodków miejskich skupiają się w nich przeważnie robotnicy i ludność dwuzawodowa (ryc. 1 – patrz wkładka, s. 217). Także gęstość zabudowy

¹⁶ Wilkin (1999).

¹⁷ Terminy te można znaleźć we wczesnych pracach Golachowskiego, Rajmana i Zagożdżona. Zob. szerzej: Heffner (1991).

¹⁸ Golachowski (1965, 1969b).

i wielkość osiedli odróżnia je od miast, ponadto dominują pośród nich raczej formy morfologicznie proste lub o niewielkiej komplikacji. W literaturze anglosaskiej i zachodnioeuropejskiej tego rodzaju formy urbanizacyjne terenów wiejskich określano różnymi terminami, często jako *counterurbanisation*, *peri-urbanisation*, *rural-urban fringe* lub *rural-urban continuum* czy wręcz *hidden urbanisation*. Niektóre z tych określeń weszły również do polskiej literatury przedmiotu, chociaż nawiązują wyraźnie do zakresu znaczeniowego pojęcia semiurbanizacji. Zwraca się w nich uwagę na wymieszanie form przestrzennych użytkowania ziemi oraz narastającą rolę funkcji mieszkaniowych osiedli wiejskich (czyli *de facto* dojazdów do pracy do miast i innych wsi) wraz z wszystkimi, głównie społecznymi i ekonomicznymi konsekwencjami tych zjawisk. Związki gospodarcze (praca, usługi) i społeczne (nauka, kultura, powiązania rodzinne) mieszkańców tych osiedli z miastami przyjmują formę narastającą. Charakterystyczny jest też relatywnie wolny rozwój ludnościowy tych obszarów, co może świadczyć o ich stabilizacji. Tam jednak, gdzie formy urbanizacyjne wsi rozwijają się w niesprzyjających warunkach społecznych, gospodarczych, komunikacyjnych (kwestia dostępności do miast), lub przyrodniczych często ujawniają się pozornie paradoksalne procesy depopulacji licznych wiejskich jednostek osadniczych. Z takimi negatywnymi zmianami ludnościowymi bywa sprzężony zmniejszający się wachlarz urządzeń infrastruktury społeczno-usługowej w tych wsiach.

Na Śląsku Opolskim wsie przechodzące fazę semiurbanizacji, są zwykle elementami większych układów osadniczych. Ich charakterystyczną cechą jest topograficzne rozproszenie, z jednoczesnym sprzężeniem wspólną funkcją nadrzędną (zwykle mieszkaniową). Jeśli chodzi o pochodzenie genetyczne tych osiedli wiejskich, to wywodzą się one głównie ze wsi średniowiecznych i osad targowych lub osad przemysłowych wczesnej fazy industrializacji (koniec XVIII w. na Śląsku). W latach 60. sądzono, że „choć ich funkcje i struktura społeczno-zawodowa ulegają zmianom to stanowiąc one będą trwałą i dynamiczną formę osadnictwa na tym terenie” (Golachowski 1969b). Wiele wskazuje na to, że faza semiurbanizacji objęła w latach 90. większość zewnętrznych obszarów woj. opolskiego (dzisiejsze powiaty kluczborski, namysłowski, brzeski, prudnicki i głubczycki), natomiast w strefie związanej z aglomeracją opolską (powiat opolski i krapkowicki oraz kędzierzyńsko-kozielski, strzelecki i oleski) dominuje suburbanizacja¹⁹. Jeśli proces semiurbanizacji scharakteryzować przez kierunki przemian strukturalnych w sieci wiejskiej regionu opolskiego, to składa się nań pięć typów przekształceń (tab. 1).

Nie trzeba dodawać, że wszystkie te procesy są wzajemnie powiązane, a często ich oddziaływanie na główne kierunki przekształceń strukturalnych w układzie osadniczym wsi jest łączne. Praktycznie wszystkie badania do końca lat 80. potwierdzały tezę, że zmiany strukturalne w sieci osiedli wiejskich regionu opolskiego zmierzają w kierunku postępującej urbanizacji, która obejmuje różnymi formami cały system regionalny,

¹⁹ Heffner, Szczygielski (1992). W latach 90. i 2000. prawa miejskie uzyskały Korfantów (pow. nyski) i Prószków (pow. opolski), a Dobrzeń Wielki może je otrzymać w niedługim czasie.

Kierunki przemian strukturalnych w sieci wiejskiej regionu opolskiego
w procesie semiurbanizacji

Sfera przekształceń i zmian	Zmiany o charakterze semiurbanizacyjnym	Okres nasilenia zmian	Obszary, strefy, rejony zmian semiurbanizacyjnych na wsi
Układ przestrzenny własności ziemi i struktura gospodarki rolnej	postępujące rozdrobnienie gospodarstw rolnych, przekazywanie, dzierżawa (sprzedaż) gruntów rolnych pozostającym w rolnictwie, podziały gospodarstw na cele nierolnicze	lata 60.-80.	aglomeracja opolska, wschodnia część woj. opolskiego;
		lata 90.	rejon Brzegu, Nysy i Prudnika
Ilościowe i przestrzenne w rozmieszczeniu ludności wiejskiej	odpływ migracyjny do miast i w pobliże miejsc pracy (na wsi)	lata 60.-80.	aglomeracja opolska, wschodnia część woj. opolskiego
	odpływ migracyjny za granicę (mężczyźni)	lata 80.-2000	obszary tradycyjnego odpływu migracyjnego za granicę,
	ruchy wahadłowe (migracje zawieszono)	lata 90.- 2000	rejon namysłowski, brzeski i nyski
Społeczno-gospodarcze w osiedlach wiejskich	odchodzenie od zajęć rolniczych, dwuzawodowość, dojazdy do szkół i nauki, nowe zakłady przemysłowe i usługowe na obszarach wiejskich	lata 60.-80.	aglomeracja opolska, wschodnia część woj. opolskiego,
		lata 80.-90.	rejon brzeski, nyski i prudnicki
Struktura funkcjonalna wsi	stopniowa dominacja funkcji pozarolniczych, głównie mieszkaniowej, ale również przemysłowej, wymieszanie funkcji	lata 60.-80.	aglomeracja opolska, wschodnia część woj. opolskiego
		lata 80.-90.	rejon brzeski, nyski, prudnicki
Zabudowa i morfologia jednostek wiejskich	komplikacja układów morfologicznych wsi, powstawanie układów wielokrotnie złożonych, obudowa szlaków komunikacyjnych, powstawanie struktur rozproszonych i pasm osadniczych	lata 60.-90.	głównie aglomeracja opolska i rejon kędzierzyńsko-kozielski; dzisiejsze powiaty strzelecki, kluczborski i oleski;
		lata 90.-2000	rejon Nysy, Brzegu, Prudnika i Namysłowa

Źródło: Opracowanie własne.

choć ze zróżnicowaną intensywnością²⁰. Wiejskie jednostki osadnicze zlokalizowane na obszarach wokółmiejskich już wówczas charakteryzowały się bardzo intensywnymi i istotnymi – z wielu względów – przeobrażeniami struktur społeczno-ekonomicznych traktowanymi jako immanentne dla procesu urbanizacji wsi, co skłaniało raczej do traktowania przemian w tych obszarach jako fazy suburbanizacyjnej²¹.

²⁰ Por. m.in. Rajman (1962,1965); Rauziński (1987); Mikołajewicz (1973); Golachowski (1969b); Jałowicki (1972); Zagożdżon (1987).

²¹ Np. prace Kachniarza (1963); Rajmana (1964); Golachowskiego (1969a); Mikołajewicza (1973); Rakowskiego (1975) i in.

Procesy urbanizacyjne na Śląsku Opolskim, w przeciwieństwie do innych części kraju, charakteryzują się jednak pewnymi cechami odrębnymi, wyróżniającymi je w porównaniu do innych części Polski, a może również Europy²². Te odrębności nazwano urbanizacją zdecentralizowaną, nie doprowadziła bowiem do powstania szerokich, całkowicie zurbanizowanych stref wiejskich wokół Opola i innych większych miast regionu²³. Ukształtowały się natomiast grupy osiedli wiejskich z dominacją funkcji pozarolniczych i mieszkaniowych, powiązanych z tymi ośrodkami – przede wszystkim Opolem, ale również z Kędzierzynom-Koźlem, Strzelcami Opolskimi, Krapkowicami, Olesnem i Kluczborkiem.

W wielu pracach zajmujących się tym zagadnieniem udowadnia się, że początki zjawisk urbanizacyjnych na wsi opolskiej sięgają pierwszych lat XVIII w. i łączą się z masowo wówczas powstającymi koloniami poparcelacyjnymi i robotniczymi oraz z tzw. osadnictwem fryderycjańskim²⁴, jak i z rozwojem przemysłu opartego na miejscowych zasobach surowcowych²⁵. Największe nasilenie tego rodzaju zjawisk występowało w strefie położonej na wschód od linii Odry (w zlewniach Stobrawy, Małej Panwi, Kłodnicy, Bierawki i Rudy) oraz na Równinie Niemodlińskiej i Płaskowyżu Głubczyckim. W tym czasie ukształtowała się, funkcjonująca w pewnym stopniu aż po czasy współczesne, swego rodzaju dwoista struktura przestrzenna procesów ludnościowych, społeczno-gospodarczych i morfologicznych w osadnictwie wiejskim Śląska Opolskiego. Często ten dymorfizm przestrzenny regionu wiąże się z rozmieszczeniem ludności polskiej, a w okresie powojennym rodzimej i niemieckiej²⁶.

Wydaje się, że ze względu na szybkie tempo procesów urbanizacyjnych na wsi opolskiej, ewolucję charakteru przekształceń na obszarach wiejskich oraz istotne zmiany, jakie zaszły w systemie osiedli wiejskich w latach 70. i 80., pogląd na temat trwałości zjawisk semiurbanizacyjnych w regionie – przynajmniej częściowo się zdezaktualizował. Wiele uprzemysłowionych osiedli wiejskich we wschodniej i środkowej części regionu opolskiego przekształciło się w ośrodki miejskie (Zawadzkie, Ozimek, Kolonowskie, Gogolin, Zdzeszowice, Kędzierzyn, Kuźnia Raciborska; Dobrzeń Wielki może uzyskać prawa miejskie) lub zostały włączone do innych miast (Groszowice, Otmęt, Kłodnica, Blachownia, Sławęcice). Inne, przez wzbogacenie ich funkcji głównie administracyjnej i usługowej, mimo utrzymania formalnego statusu wiejskiego odpowiadają w zasadzie definicjom miasta (np. Tarnów Opolski, Pokój, Tułowice, Strzeleczyki, Gracze, Góra św. Anny), a niektóre w latach 90. taki status otrzymały (Korfantów i Prószków)²⁷.

²² Por. Golachowski (1969a); Zagożdżon (1987); Stasiak (1990); Heffner (1991).

²³ Por. Kusiński (1993), Heffner (1991), Rakowski (1975).

²⁴ Zob. Rajman (1962); Golachowski (1966, 1969b); Tkocz (1982).

²⁵ Zob. Zagożdżon (1966).

²⁶ Por. np. Rauziński (1987) i in.

²⁷ Por. Kania (1966); Drobek (1999).

3. Suburbanizacja a semiurbanizacja – dyfuzja przemian ludnościowo-gospodarczych i funkcjonalnych w strefach oddziaływania aglomeracji miejskich

Jeśli chodzi o pojęcie *suburbanizacji*, to w kontekście Śląska Opolskiego jest rozumiane jako proces przemian osadnictwa wiejskiego w sąsiedztwie dynamicznie rozwijających się miast, polegający na coraz silniejszym zespalaniu się z dominującym ośrodkiem miejskim w zakresie zatrudnienia i korzystania z usług oraz przejmowaniu niektórych funkcji miejskich.

Procesy tego typu występują głównie we wsiach wokół centrów miejsko-przemysłowych (aglomeracja opolska, rejon kędzierzyńsko-kozielski, kluczborski, brzeski, strzelecki) oraz punktowo w sąsiedztwie mniejszych miast, otoczonych w przewadze miejscowościami o dominujących funkcjach rolniczych. Te pierwsze, to zgrupowania przekształconych wsi powstające w pobliżu większych miast (pasma osadnicze) oraz wiejskie zespoły przemysłowo-mieszkaniowe (zespoły produkcyjno-osadnicze). Drugie, to lokalne ośrodki usługowe, osiedla wiejskie o przewadze funkcji nierolniczych, rozmieszczone względnie równomiernie w regionie opolskim²⁸ lub ośrodki przemysłowe zlokalizowane na wsi²⁹.

Analiza zbioru osiedli wiejskich woj. opolskiego pod względem charakteru, zakresu i intensywności zmian urbanizacyjnych, a także ich genezy i ewolucji prowadzi do wniosku, że między semiurbanizacją a suburbanizacją występuje pewnego rodzaju koniunkcja terminologiczna, gdyż zbiory wsi poddawane pierwszemu lub drugiemu procesowi nie są rozłączne. Jakkolwiek zakres przestrzenny zjawisk semiurbanizacyjnych jest szerszy niż suburbanizacyjnych, to wiele miejscowości wiejskich, szczególnie w strefie zewnętrznej aglomeracji opolskiej, można zakwalifikować jednocześnie do obu grup. Na trudności z rozróżnieniem zakresu procesu urbanizacyjnego w zewnętrznych strefach aglomeracji miejskich zwracano wielokrotnie uwagę już od lat 50. i często traktowano, znajdujące się w różnych fazach urbanizacji obszary wiejskie, jako części regionów miejskich³⁰. To ostatnie podejście stało się bardzo popularne w latach 90. przy okazji określania zasięgów obszarów metropolitalnych.

Jeśli jeszcze w latach 60. proces suburbanizacji obejmował strefę wewnętrzną aglomeracji opolskiej (tzw. bliska aglomeracja)³¹ a semiurbanizacji strefę zewnętrzną, to w latach 80. i 90. pierwsze zjawisko rozszerzyło się na całą aglomerację opolską, a nawet poza nią w strefę południowo-zachodnią (Nysa, Głuchołazy, Prudnik) i północno-zachodnią

²⁸ Por. Jakubowicz (1977).

²⁹ Rajman (1976).

³⁰ Zob. np. prace analizujące wzrost i przemiany obszarów zurbanizowanych w strefach wpływu ośrodków miejskich: *Beitrage...*, (1975); Kosonen (1978); Sarfalvi (1983-1984); Dziewoński (1985); Toth (1988) i in.

³¹ Heffner (1991).

(Kluczbork, Brzeg)³². W tym czasie osiedla wiejskie wokół wielu ośrodków miejskich, często nawet niewielkich, obejmowane są coraz szerzej, mniej lub bardziej intensywnymi przekształceniami typu suburbanizacyjnego, w zurbanizowane strefy podmiejskie (ryc. 2 i 3 – patrz wkładka, s. 218, 219). Część z nich została włączona do administracyjnych obszarów miast i zintegrowała się z ich strukturą przestrzenną oraz funkcjonalną. Inne, nie różniące się od nich, tak pod względem społeczno-zawodowym i funkcjonalnym, jak i stopniem przekształceń morfologicznych, pozostały poza administracyjnymi granicami miast. W woj. opolskim zasięg administracyjny miast nie obejmuje całego, powiązanego z ośrodkiem miejskim obszaru zurbanizowanego. Związki większości tych miejscowości z centralnymi ośrodkami miejskimi są obecnie bardzo silne, wyraźna jest też dominacja funkcji mieszkaniowej, a formy morfologiczne i przestrzenne upodobniły je do miejskich osiedli mieszkaniowych. Większość mieszkańców tych wsi dojeżdża do pracy i usług w ośrodkach miejskich stanowiących centra układów, a funkcja rolnicza ma znaczenie marginalne (ryc. 4 i 5 – patrz wkładka, s. 220, 221). Ta grupa wsi ze względu na długotrwałą, wewnętrzną napływ migracyjny, głównie z najbliższych miast, mogłaby cechować się wzrostem ludnościowym, lub chociaż stabilizacją liczby mieszkańców, to jednak w szerokiej strefie zurbanizowanej wokół Opola (powiaty: opolski, krapkowicki, strzelecki i kędzierzyńsko-kozielski), większość wsi (gmin wiejskich) charakteryzuje się głębokim deficytem mieszkańców ze względu na długotrwały odpływ zagraniczny. Odróżnia to w istotny sposób przebieg procesu urbanizacyjnego w aglomeracji opolskiej od innych dużych ośrodków miejskich w Polsce. Przy stałym narastaniu form przestrzennych urbanizacji wsi w istniejących pasmach osadniczych³³, wzroście obszarów zainwestowanych i zabudowanych we wsiach tworzących te struktury, począwszy od połowy lat 70. doszło do załamania się ich wzrostu ludnościowego³⁴ (ryc. 6 – patrz wkładka, s. 222). Zjawisko to, szczególnie charakterystyczne dla obszarów w strefie aglomeracji opolskiej wiąże się nie tylko z utrwalonym odpływem migracyjnym za granicę, ale także jest skutkiem utrzymywania się masowych migracji wahadłowych, oddziałujących istotnie na poziom życia i zasobność obszarów wiejskich powiązanych z Opolem³⁵.

Głębokie przeobrażenia społeczno-gospodarcze wsi, których rozwój doprowadził do powstania struktur morfologicznych o charakterze pasmowym, świadczą o zaawansowaniu procesu suburbanizacji, a jego źródłem nie jest przyrost liczby mieszkańców (napływ z terenów miejskich) ale zmiany ekonomiczne, społeczne i przestrzenne wywołane przepływami migracyjnymi na znacznie większą, niż gdzie indziej, skalę.

³² Heffner (1986); Rauziński (1987).

³³ Przykładowo z Opolem powiązanych jest 8 wyraźnych pasm osadniczych: nadodrzańskie (Czarnowąsy-Dobrzeń Wielki-Brzezie-Siołkowice Stare-Popielów), skorogoskie (Żelazna-Niewodniki-Narok-Mikolin), zachodnie (Wrzoski-Karczów-Skarbiszów), niemodlińskie (Chmielowice-Kompracheice-Wawelno-Niemodlin-Tułowice), prószkowskie (Winów-Złotniki-Prószków-Ligota Prószkowska), odrzańskie (Przywory Opolskie-Góraźdze-Malnia-Krapkowice), wschodnie (Ledziny-Chrzastowice-Dębska Kuźnia-Schodnia Stara-Ozimek-Krasiejów) i turawskie (Zawada-Kotórz-Turawa-Szczedrzyk).

³⁴ Por. Grygierczyk (1989); Heffner (1989).

³⁵ Por. m.in. Heffner, Solga (2007).

Wnioski

Zjawisko semiurbanizacji w wielu aspektach nawiązuje do rozwijanej w latach 80. koncepcji rozwoju wielofunkcyjnego wsi. Ten typ zmian na obszarach wiejskich opiera się na różnicowaniu źródeł zatrudnienia (a w efekcie dochodów) ludności wiejskiej oraz tworzeniu sprzyjających temu procesowi warunków w przestrzeni wewnętrznej wsi (tworzenie układów centrum) i jej otoczeniu zewnętrznym (dostępność). Mają one również swoje odzwierciedlenie w innych aspektach życia i działalności człowieka na obszarach wiejskich. Procesy urbanizacji – przez przekształcenia na płaszczyźnie ekonomicznej – stają się bodźcem do dalszych przemian w przestrzeni, demografii i stosunkach społecznych na wsi.

Współcześnie, niepełny charakter procesu urbanizacji (a więc semiurbanizacja) przybiera raczej formę rozwoju w kierunku wielofunkcyjności wsi, bowiem charakterystyczne symptomy, można zaobserwować w tych samych sferach. Jeśli chodzi o przestrzeń wiejską, to w jej obrębie powstają nowe (niezwiązane już z rolnictwem) formy zabudowy, wzrasta aktywność inwestycyjna mieszkańców i inwestorów z zewnątrz, inicjowane są przedsięwzięcia tworzące układy typu centrum, przekształca się struktura użytkowania ziemi, a więc ogólnie rzecz biorąc zmienia się struktura funkcjonalno-przestrzenna wsi, a niepełny charakter urbanizacji odpowiada wielofunkcyjnemu charakterowi osiedla wiejskiego. W sferze społecznej większą wagę przykłada się do ogólnej aktywności mieszkańców i tworzenia postaw przedsiębiorczych, niezależnie od dziedziny, której one dotyczą, co w znacznym stopniu czyni nieistotną kwestię, jak bardzo fragmentaryczny jest proces urbanizacji.

Gdyby odnieść zmiany urbanizacyjne w regionie opolskim do klasyfikacji obszarów wiejskich OECD, stworzonej przede wszystkim do celów porównawczych (trendy i warunki rozwoju regionów), to spośród wyróżnionych trzech typów obszarów wiejskich³⁶ woj. opolskie kwalifikuje się do drugiej grupy regionów, w których cechy wiejskie przeważają. Dla rozwoju struktur regionalnych tego typu, przebieg procesów urbanizacyjnych na obszarach wiejskich, a w szczególności powstawanie układów o cechach metropolitalnych ma ogromne znaczenie.

Jeśli traktować woj. opolskie jako region w znacznym stopniu wiejski w ujęciu europejskim³⁷, a charakteryzuje go wiele cech specyficznych dla tego typu struktur, to brakuje mu przede wszystkim:

³⁶ W tej klasyfikacji istotny jest poziom gęstości zaludnienia (NUTS 5 – poniżej 150 os./km²) oraz „stopień wiejskości”, zależny od proporcji populacji mieszkającej w gminach wiejskich i ludności miejskiej: regiony zdecydowanie wiejskie (*predominantly rural regions*) – ponad 50% mieszkańców w gminach wiejskich, regiony w znacznej mierze wiejskie lub z przewagą cech wiejskich (*significantly rural regions*) – 15-50% mieszkańców w gminach wiejskich i regiony zdecydowanie miejskie (*predominantly urban regions*) – mniej niż 15% ludności żyjącej na wsi.

³⁷ Por. Terluin (2001).

- zalet aglomeracji i korzyści skali, które charakteryzują obszary związane z dużymi ośrodkami miejskimi, ich zalety są atrakcyjne dla wielu firm;
- proporcjonalnego udziału w zatrudnieniu w sektorze usług, który jest główną siłą napędową gospodarczego wzrostu na poziomie regionalnym;
- inne skutki to wyższe koszty jednostkowe dla wielu publicznych, konsumpcyjnych i przedsiębiorczych usług w obszarach z przewagą obszarów wiejskich;
- trudniejszy dostęp dla władz lokalnych i wiejskiej przedsiębiorczości do bardzo ważnych usług eksperckich;
- większe rozproszenie konsumentów i producentów w przestrzeni, w porównaniu z regionami miejskimi powoduje zwiększenie kosztów transportowych i transakcyjnych.

Procesy semiurbanizacji, tak charakterystyczne dla rozwoju wsi w woj. opolskim w latach 1960-1990, w okresie transformacji muszą wejść w fazę integracyjną, która doprowadzi do wyraźnego ukształtowania obszaru zurbanizowanego powiązanego funkcjonalnie i strukturalnie z aglomeracją opolską (kształtującym się obszarem o funkcjach metropolitalnych).

Literatura

- Beitrage zum Problem der Suburbanisierung* (1. Teil), „Veroffentlichungen der Akademie fur Raumforschung und Landesplanung. Forschungs- und Sitzungberichte“ Bd 102, Hermann Schroedel Verlag, Hannover 1975.
- Berezowski S., 1976, *Urbanizacja wsi czy deruralizacja*. „Czasopismo Geograficzne” t. XLVII, z. 1.
- Brol R., 1996, *Procesy urbanizacji wsi polskiej*. „Prace Naukowe” nr 739, Wyd. AE im. Oskara Langego we Wrocławiu. Wrocław.
- Czarnecki A., 2007, *Urbanizacja a wielofunkcyjność obszarów wiejskich*. IRWiR PAN, Warszawa, niepubl. praca doktorska.
- Czyżewski A., 1986, *Próba rejonizacji procesów urbanizacji wsi w Polsce*. „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, z. 2. PWN, Warszawa-Poznań, 1987.
- Drobnik W., 1999, *Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska*. PIN Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Dziewoński K., 1962, *Procesy urbanizacyjne we współczesnej Polsce*. „Przegląd Geograficzny”, t. 34, z. 3.
- Dziewoński K., 1985, *The Suburban Zone – a Theoretical Approach*. „Sborni Praci CSAV. Geograficky Ustav”, Brno.
- Faludi A., 1994, *Conflict in Urban Development: A Comparison between East and West Europe*. „Urban Studies” 31, no. 8.
- Golachowski S., 1964, *Dawne wzory i nowe modele wsi*. „Czasopismo Geograficzne”, t. 35 z. 3/4.
- Golachowski S., 1965, *Proces semiurbanizacji w województwie opolskim*. „Kwartalnik Opolski” nr 11, s. 54-58.
- Golachowski S., 1966, *Urbanizacja wsi w województwie opolskim*, [w:] *Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce*. Warszawa, s. 45-65.

- Golachowski S., 1967, *Osadnictwo robotnicze na wsi na tle przemian struktury społeczno-zawodowej*. Materiały na konf. naukową poświęconą problemom osadnictwa robotniczego na wsi w woj. opolskim. Komisja Geografii Stosowanej PTG w Warszawie, Instytut Podstawowych Problemów Planowania Przestrzennego Politechniki Warszawskiej, Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Golachowski S., 1969a, *Struktura przestrzenna warstw społecznych na Śląsku na tle struktury krajowej*. „Studia Śląskie”, Seria Nowa, t. 15, s. 139-150.
- Golachowski S., 1969b, *Urbanizacja wsi w województwie opolskim*, [w:] *Studia nad miastami i wsiami śląskimi*, S. Golachowski (red). Opole–Wrocław, s. 180-193.
- Gorzela G., 2003, *Bieda i zamożność regionów. Założenia, hipotezy, przykłady*. „Studia Regionalne i Lokalne” nr 1.
- Grygierczyk M., 1989, *Migracje ludności w rejonie oddziaływania nowej inwestycji*. „Zeszyty Naukowe WSI w Opolu” nr 2, s. 67-78.
- Heffner K., 1986, *Czynniki kształtujące przestrzenny rozwój Brzegu*. „Kwartalnik Opolski”, z. 4, Opole, s. 37-61.
- Heffner K. (red.), 1987, *Problemy przestrzennego rozwoju ośrodków lokalnych (na przykładzie Korfantowa w woj. opolskim)*. Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Heffner K., 1991, *Śląsk Opolski. Proces przekształceń ludnościowych i przestrzennych systemu osadnictwa wiejskiego*. Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Heffner K., 1989, *Popielów jako element nadodrzańskiego pasma osadniczego*. „Kwartalnik Opolski” nr 2, Opole, s. 5-16.
- Heffner K., 1994, *Procesy urbanizacyjne i przekształcenia funkcjonalne we wsiach Śląska Opolskiego. Diagnoza i ocena kierunków zmian*, [w:] *Rolnictwo i jego miejsce w rozwoju gospodarczym Opolszczyzny. Możliwości i kierunki przekształceń*. M. Kłodziński, A. Rosner (red.). Wyd. SGGW, Warszawa, s. 49-67.
- Heffner K., 1999, *Problem tworzenia miejsc pracy na terenach wiejskich. Czynniki przestrzeni*, [w:] *“Zielone” miejsca pracy na wsi*. Instytut na rzecz Ekorozwoju. Biuletyn nr 9, Warszawa, s. 54-58.
- Heffner K., 2001, *Transformacja układów osadniczych wsi a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich*, [w:] *Wies i rolnictwo na przełomie wieków*, I. Bukraba-Rylska, A. Rosner (red.). IRWiR PAN, Warszawa, s. 109-132.
- Heffner K., Szczygielski K., 1992, *Uwagi o możliwościach rozwoju Opola w perspektywie do 2010 r.* „Śląsk Opolski” nr 1, Opole, s. 1-5.
- Heffner K., Solga B., 2007, *Wpływ zagranicznych migracji zarobkowych na sytuację regionu (analiza na przykładzie województwa opolskiego jako regionu migracyjnego)*. Raport z badań finansowanych przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego (grant nr 1 H02C 092 29), Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Hornig A., 1973, *Strefy koncentracji przestrzennej ludności w województwie opolskim w 1969 r.* „Studia Demograficzne” nr 31, s. 39-50.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1995, *Urbanizacja wsi w strefie podmiejskiej Łodzi*, [w:] *Urbanizacja wsi w obrzeżach miejsko-wiejskich*, Z. J. Kamiński (red.) Konferencja Naukowa, Katowice, 19-20 X 1995. Politechnika Śląska w Gliwicach, Katedra Planowania Przestrzennego i Urbanistyki UŚ w Katowicach, Katedra Geografii Ekonomicznej, Katowice, Wydział Nauk o Ziemi UŚ.

- Jakubowicz E., 1977, *Lokalne zespoły osadnicze na przykładzie regionu opolskiego*. „Acta Universitatis Wratislaviensis” No. 359. Studia Geograficzne 39.
- Jałowicki B., 1965, *Proces urbanizacji wsi jako czynnik zmienności układu osadniczego*. „Roczniki Socjologii Wsi”, t. 4.
- Jałowicki B., 1972, *Procesy urbanizacji wsi w rejonie Kędzierzyn-Koźle*, [w:] *Ziemia Kozielska. Studia i Materiały*, t. 2, J. Kroszel (red.). Instytut Śląski w Opolu, Opole, s. 7-32.
- Kachniarz T., 1963, *Problemy przestrzenne urbanizacji wsi*. „Biuletyn IUA” nr 16-17.
- Kania C., 1963, *Strefy zasięgu i funkcje centralne dziesięciu wybranych osiedli województwa opolskiego*. „Biuletyn Rady Naukowo-Ekonomicznej przy WKPG w Opolu”, Opole.
- Kania C., 1964, *Problem osiedli centralnych w byłej rejencji opolskiej*. „Materiały i Studia Opolskie” z. 10, Opole, s. 96-99.
- Kania C., 1966, *Ośrodki więzi społeczno-gospodarczej osiedli w województwie opolskim a problem urbanizacji*, [w:] *Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce*. Warszawa, s. 129-167.
- Kłodziński M., 1997, *Istota wielofunkcyjnego rozwoju terenów wiejskich*, [w:] *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi w Polsce*, M. Kłodziński, A. Rosner (red.). Wyd. SGGW, Warszawa.
- Kosonen M., 1978, *A Procedure for Determining the Expansion of Urban Areas as Exemplified by the Town of Kuòpio*. “Fennia” 154, Helsinki.
- Kusiński W., 1993, *Regionalne zróżnicowanie poziomu urbanizacji w Polsce*. „Czasopismo Geograficzne”, t. 64, z. 1.
- Mikołajewicz Z., 1973, *Urbanizacja wsi w województwie opolskim*. Instytut Śląski w Opolu, Opole, 1973.
- Miszewska B., 1975, *Zmiany sieci osadniczej Śląska Opolskiego w latach 1870-1960*. „Acta Universitatis Wratislaviensis” nr 237”, *Prace Instytutu Geograficznego. Seria B*, s. 63-71.
- Nawrocki E., 1971, *Zespoły osiedli powiązane dojazdami do pracy w województwie opolskim*. „Studia Społeczno-Ekonomiczne” t. 2, Opole, s. 134-144.
- Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce*, Warszawa 1966.
- Problemy osadnictwa robotniczego na wsi*. PWN, Warszawa 1971.
- Prochownikowa A., 1975, *Urbanizacja wsi czy deruralizacja?* „Czasopismo Geograficzne”, t. XLVI, z. 4. Wrocław.
- Rajman J., 1962, *Rozwój ośrodków przemysłowych nad Małą Panwią*. Wyd. Śląsk, Katowice.
- Rajman J., 1964, *Procesy urbanizacyjne w województwie opolskim w XX wieku*. „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. WSP w Krakowie” z. 22, *Prace Geograficzne*, s. 273-293.
- Rajman J., 1965, *Uprzemysłowienie a przemiany ludnościowo-osadnicze województwa opolskiego*. Wyd. Śląsk, Katowice.
- Rajman J., 1969, *Procesy urbanizacyjne w zewnętrznych strefach aglomeracji Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego*. „Studia Śląskie”, Seria Nowa, t. 15,
- Rajman J., 1976, *Wiejskie zespoły produkcyjno-osadnicze Opolszczyzny. Geneza i współczesne przeobrażenia*. „Kwartalnik Opolski” Opole, nr 2 s. 18-29.
- Rajman J., 1983, *Urbanizacja południowej Polski. Syntetyczna ocena procesu*. „Prace Geograficzne” t. X, WSP w Krakowie, Kraków.
- Rakowski W., 1975, *Procesy urbanizacji wsi*. Studia KPZK PAN, t. 40, Warszawa.
- Rakowski W., 1980, *Uprzemysłowienie a proces urbanizacji*. PWE, Warszawa.

- Rauziński R., 1979, *Wpływ uprzemysłowienia na migracje i wybór zawodu przez młodzież wiejską województwa opolskiego w latach 1950-1985*. „Studia Społeczno-Ekonomiczne” t. 9, s. 307-328.
- Rauziński R., 1987, *Migracje ze wsi do miast na Śląsku Opolskim w latach 1950-1980*. „Acta Universitatis Wratislaviensis” No. 795, Studia Geograficzne 42, s. 95-102.
- Sarfalvi B., 1983-1984, *Rural Settlements in the Agglomeration of Budapest*. „Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eotvos Nominatae” t. 18-19, Sectio Geografica, s. 137-148.
- Stasiak A., 1982, *Wybrane problemy zagospodarowania przestrzennego wsi polskiej*. „Mia- sto” nr 5, s. 1-9.
- Stasiak A., 1990, *Wprowadzenie*, [w:] *Procesy wyludniania się wsi w regionie opolskim*, K. Heffner (red.). Instytut Śląski w Opolu, Opole, s. 5-6.
- Stola W., 1992, *Struktura funkcjonalna wsi polskiej*. Biuletyn KPZK PAN, z. 158, Warszawa.
- Straszewicz L., Liszewski S., Pączka S., 1970, *Strzelce Opolskie jako ośrodek ciężenia. Związki miasta z zapleczem poprzez ruchy ludności*, [w:] *Ziemia strzelecka. Szkice monograficzne*, W. Dziewulski, J. Kroszel (red.). Wrocław, s. 247-304.
- Struktury i procesy osadnicze*, Instytut Śląski, Opole-Wrocław, 1971.
- Szczygielski K., 1974, *Prognoza rozwoju ludności w województwie opolskim na tle koncepcji rozwoju wiejskiej sieci osadniczej w przekroju gmin i wsi w latach 1970-1990*. Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Świrski W., 1965, *Chłopi-robotnicy wśród ludności napływowej Śląska Opolskiego*. „Wiś Współczesna” nr 7, s. 94-101.
- Terluin I., 2001, *Rural Regions in the EU. Exploring Differences in Economic Development*. „Nederlandse Geografische Studies” vol. 289.
- Tkocz J., 1982, *Uspołecznianie ziemi wsi województwa opolskiego wobec czynników przestrzenno-osadniczych (komunikat z badań)*. Prace Komisji Naukowych PAN, Oddz. w Katowicach, z. 6/1981, Katowice, s. 125-126.
- Toth J., 1988, *Urbanizacio az Alfoldon (The Process of Urbanisation in the Great Hungarian Plain)*. Akademiai Kiado, Budapest..
- Wilkin J., 1999, *Pozarolnicze funkcje obszarów wiejskich*. „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, t. I, z. 3, Rzeszów.
- Zagożdżon A., 1964, *Problematyka zespołów osadniczych*. „Przegląd Geograficzny”, z. 4, s. 387-398.
- Zagożdżon A., 1966, *Zespoły osadnicze o funkcjach nierolniczych jako forma urbanizacji wsi*, [w:] *Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce*. Warszawa, s. 103-128.
- Zagożdżon A., 1971, *Zespół osadniczy Zawadzkie*. „Studia Społeczno-Ekonomiczne, t. 2, Opole, s. 145-152.
- Zagożdżon A., 1978, *Rozwój struktury przestrzennej strefy podmiejskiej Opola*. Acta Universitatis Wratislaviensis nr 324, Prace Instytutu Geograficznego, Seria B, z. 2, s. 3-18.
- Zagożdżon A., 1987, *Ośrodki lokalne w układach regionalnych – kraj a region*, [w:] *Problemy przestrzennego rozwoju ośrodków lokalnych (na przykładzie Korfantowa w województwie opolskim)*, K. Heffner (red.). Instytut Śląski w Opolu, Opole, s. 9-52.